

Zvrstnost v retoriki praktičnega sporazumevanja

Članek obravnava socialno in psihološko ozadje in vlogo izbire in menjav jezikovnih zvrsti pri spontanem praktičnem sporazumevanju. Izbrana jezikovna zvrst in jukstapozicija izrazov iz različnih zvrsti med govorjenjem namreč odsevata socialno identiteto in psihično stanje govorečega ter njegovo oceno situacije, razmerje do drugih udeležencev in odnos do predmeta pogovora.

The paper explores two aspects of the choice of specific language variety and the juxtaposition of expressions from different varieties within spontaneous everyday communication, namely, the factors governing the speaker's selections and their communicative effects. It suggests that both strategies convey information about social identity and the psychological state of the speaker and serve to define the situation and indicate his attitude to other participants and to the topic of the discourse.

Opredelevanje problema in pregled literature

Govorjenje je nepretrgana veriga izbir. Še preden sploh spregovorimo in nato ves čas v toku govorjenja izbiramo snov, perspektivo gledanja, diskurzivne značilnosti in jezikovne oblike. Izbiranje omogoča neodtujljiva pravica govorečih, da jezikovnih sredstev ne uporabljajo samo za opisovanje dejstev, pač pa z njimi stvari prikazujejo tako, kot jih vidijo in občutijo sami ali kot želijo, da bi jih doželi in občutili poslušalci. Zato je vsako govorjenje – in seveda tudi pisanje – nekakšna scenarna pripoved, to je pripoved, v kateri jezikovna sredstva »uprizarjajo« dogodek ali prikazujejo osebo, stvar, misel ali čustvo, ki predstavlja predjezikovno vsebino.¹ Za uprizarjanje so nam na voljo leksikalni elementi ter skladišne in diskurzivne strategije, ki jim lahko dodajamo še suprasegmentalne posebnosti. Pri njihovi rabi večinoma nismo nič manj spretni kot literarni umetniki, le da spontano govorjenje s tega vidika še ni raziskano. Jezikovne elemente vedno prikrojimo določenemu poslušalcu in okoliščinam, zato isto stvar različnim poslušalcem ali istemu poslušalcu ob različnih priložnostih povemo različno. Hkrati s prenašanjem referenčnih informacij, to je informacij o predjezikovnih vsebinah, si namreč prizadevamo potrditi in oblikovati odnos med sabo in poslušalcem, usmerjati njegovo zavedanje stvari in nas samih, ga prepričati, izraziti ali prikriti svoje občutke in še kaj. Učinke izrečenega sproti nadzorujemo in z nadaljnjimi izbirami v govornem toku poskušamo vplivati na to, da bi poslušalec na stvari in naš odnos do njega gledal tako, kot želimo mi. Stilistika učinke izbire izrazov poenostavljeno pripisuje njihovi zvrstni pripadnosti, češ da ta dodaja besedilu časovni, socialni ali krajevni kolorit. Vendar pa zvrstna pripadnost sama po sebi za razumevanje motivov in učinkov izbire ni dovolj in stilistični dimenziji je treba dodati še pragmatično, kar dokazujejo zgledi (1)–(4):

(1) *Fajn, da s poklicu. – Ja, sem reku zdele prec, takoj, zato k pol drugač ne dobim.*

¹ Prim. Kmecl 1976: 286.

(2) *Pejd si umit zobe. – Prec. – Ne prec, takoj!*

(3) *najdete jih v blagovnici Dom Miller, ki je naš pokrovitelj, donator, sponzor, skratka naš mecen*

(4) *če ga srečate face to face, na štiri oči, potem mu ne smete reči, da ste iz Ljubljane, ker on je en preprost mizar*

Vsi štirje primeri prikazujejo kopičenje sinonimov. V (1) in (2) ima lahko razpoznavno funkcijo. V zgledu (1), ki je del pogovora med voditeljem kontaktne radijske oddaje in poslušalcem, ki je v oddajo poklical, izraz *takoj* stopnjuje pomen sicer sinonimnega, a bolj frekventnega in zato z vidika izrazne moči že nekoliko zbledeloga pogovornega *prec*, v zgledu (2), ki je vzet iz zasebnega pogovora med materjo in otrokom, pa sta ista dva izraza uporabljena za pomensko razlikovanje, torej nesinonimno. Če bi stilistika tako rabo vsaj pogojno še dovolila, pa imajo nakopičeni sinonimi v zgledih (3) in (4) na videz zgolj pleonastično funkcijo; oba je izrekel spiker med predvajanjem lestvice popularnih melodij na radiu. Pleonazem ta veda šteje za slogovno slabost – nizanje izrazov z enakim pomenom je nepotrebno in deluje nabuhlo. Pragmatika o tem sodi drugače. Tu velja, da nobena izbira ni naključna, vsaka je retorično sredstvo, ki je v korelaciji z izvenjezikovnimi dejavniki sporazumevanja. Situacijske, psihične in socialne korelate je z ustreznimi pragmatičnimi prijemi, kot je konverzacijska analiza, ekspliciranje inferenčnih procesov, analiza učinkov retoričnih figur in analiza pogajanj o interpretacijah izrečenega, mogoče odkriti. S pragmatičnega vidika zato razmišljanja o rabi zvrstno zaznamovanih izrazov ne smemo omejiti na stilne učinke zvrstno zaznamovanih besed in smiselnost rabe figur. Vsak uporabljeni jezikovni element moramo šteti za odraz misli, čustva, hotenja ali mnenja govorečega, zato lahko poiščemo tudi izvenjezikovne korelate stilno nevtralnih in zbornih izrazov, ki so uporabljeni v zgledu (5),² preprostih opisov, ki nadomeščajo strokovne termine v znanstvenih besedilih (zglede (6))³, in jukstapozicije elementov iz različnih stilnih in čustvenih plasti v zgledih (7)–(9).⁴ Tudi izbira splošnopogovornih, knjižnih ali pristnih domačih izrazov pomeni izkoriščanje zvrstnosti in ima s pragmatičnega vidika svoj zakaj in svoj zato:

(5) *Takole sredi popoldneva začutiš eno tako grozno praznino znotraj sebe, tam nekje v predelu želodca, in ti je kaj kmalu jasno, da je ta nelagodni občutek samo posledica ene čudne razvade. Z drugimi besedami povedano: navadil si se vsak dan nekaj pojesti. S tretjimi besedami povedano: lakota svinjska ti živeti ne da.*

(6) *Ob nepolnopomenskih glagolih kot samo veznih oz. slovničnofunkcijskih nosilcih neprave/neudeleženske vezljivosti (mednarodno so označeni kot prafunktorji /.../)*

(7) *preden dama odraca v Centrala, imate popoldne date v Millerju*

(8) *ima pa, gospoda, najbrž niste vedeli, punca eno napako*

(9) *zadnjič smo imeli opravka z babico in vnučko: babica je bila hospitalizirana, ker jo je mula pretepla*

² Zgled je iz članka Sonje Javornik 'Jajca, jajca in spet jajca' iz računalniškega korpusa časopisa Delo, za katerega žal ni na voljo podrobnejših bibliografskih podatkov.

³ A. Žele, 'Vezljivostna teorija v slovenskem jezikoslovju'. Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies 3 (2001), 86.

⁴ Zgleda (7) in (8) ilustrirata nasprotje med pridvignjenim in slabšalnim, izrečena sta bila v oddaji Popularnih dvajset radia Hit. Zgled (9), ki je vzet iz predavanja terapevte o zdravljenju odvisnosti od mamil, pa ljubkovalnemu in slabšalnemu dodaja še tuji strokovni izraz.

V slovenskem prostoru je bila zvrstnost v zadnjem času deležna velike pozornosti. Aktualizaciji jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem je bil posvečen simpozij Obdobja 22 konec leta 2003, na katerem so nekateri prispevki obravnavali problem z diskurzivnega zornega kota,⁵ najnovejše kognitivne poglede na to problematiko pa v naš prostor aplicira disertacija A. E. Skubic iz leta 2003.⁶ Delo prinaša tudi obširen prikaz domače in tuje literature, zato ga na tem mestu ni treba ponavljati. Skubic že v svojem diplomskem delu⁷ raziskuje rabo funkcijskih zvrsti z vidika prepleta pragmatičnih in besediloslovnih vplivov in med dejavnike, ki vplivajo na jezikovne značilnosti posameznih vrst besedil, uvršča govorca z geografsko in socialno pogojenostjo svojega osnovnega koda, vsebino besedila, pragmatično funkcijo besedila in okoliščine govornega dogodka, to je prenosnik, govorni položaj, sobesedilo, časovne in prostorske okoliščine in emocionalna razmerja med govorcem, naslovnikom in referenti. V disertaciji nato sociolekt pojmuje kot izraz identitete govorca, ki se oblikuje kot produkt socialnega sloja, bioloških determinant, življenjskega stila in ideološke drže posameznika in uresničuje v žanru oziroma širše v diskurzu,⁸ kjer pravila kulture določajo, kaj se sme reči in kaj ne.⁹ Sociolekti se razlikujejo v fonetiki, pravopisnih pravilih, oblikoslovnih, leksikalnih, skladijskih in diskurzivnosemantičnih prvinah. Njihovo besedišče je heterogeno, izbiro pa predvideva področje, način in ton, torej dejavnost, ki jo jezik opravlja, kodiranje odnosov med udeleženci komunikacije in način podajanja besedila.¹⁰ Diskurz zahteva modifikacije sociolekta in določa stopnjo, do katere je dovoljeno izražati individualnost. Z vidika konverzijske interakcije je raba različnih "zvrstno obarvanih" izrazov pri govorjenju vrsta jezikovnega preklapljanja,¹¹ saj gre za vključitev izraza iz drugega jezika ali zvrsti, kot jo govoreči trenutno uporablja. Kratek pregled vzorcev in konverzijskih dejavnikov takega ravnanja najdemo v delu Mey 1999: 114–121. Konverzijska analiza preklopa analizira *in situ*,¹² torej v kontekstu interakcije, poroča pa v glavnem le o preklonih iz enega jezika v drugega pri dvo- ali večjezičnih. Za načela pragmatične rabe oziroma menjave zvrsti znotraj enega samega jezika velja, da so neraziskana, ker so preveč subtilna in pretežno dostopna opazovanju, čeprav je videti, da jih uravnavajo isti stilistični in socialni vzroki kot menjavo med različnimi jeziki.¹³ S tem vprašanjem se ukvarja pričujoči sestavek, ki dokumentira nekatera empirična opažanja o motivih izbire in menjave zvrsti pri spontanem govorjenju v slovenščini ali – kot bi lahko dejali v drugem teoretičnem okviru¹⁴ – primere izkoriščanja registra za urejanje diskurzivnih razsežnosti govorjenja. Predmet opazovanja so le motivi, povezani z izražanjem identitete, modeliranjem odnosov in organiziranjem dogajanja v diskurzu,¹⁵ drugi nagibi, kot je na primer ustvarjanje kohezije, emfaza in estetske ten-

⁵ Gl. povzetke predavanj v Kržišnik 2003 in Kržišnik 2004.

⁶ Gl. Skubic 2003.

⁷ Gl. Skubic 1994.

⁸ Skubic 2003: 72 navaja opredelitev diskurzov kot sistematično organiziranih nizov izjav, ki izražajo pomene in vrednote določene ustanove, ki opredeljuje, opisuje in zamejuje, kaj je mogoče reči in česa ne.

⁹ Skubic 2003: 72 s.

¹⁰ Prim. Skubic 2003: 69.

¹¹ Angl. *code-switching*.

¹² Tako urednik zbornika, posvečenega raziskavi preklapljanja (Auer 1998).

¹³ Gl. Mey 1999: 114–121.

¹⁴ Gl. Skubic 2003: 69–78.

¹⁵ Izraz diskurz v tem prispevku pomeni v kontekst vpeto enoto rabe jezika; prim. Schiffrin 1994: 39 ss.

dence, so iz obravnave izločeni. V teoretičnem pogledu prispevek ne prinaša veliko novega, pomeni pa redke poskus prenosa teorije na razlago konkretnih primerov izkoriščanja tega intuitivno jasno zaznavnega, empirični raziskavi in razlagi pa zlasti v govorjenem jeziku izmikajočega se fenomena. Zaradi izoliranja posameznih motivov slika, ki jo prinaša, ne ustreza v celoti realnemu dogajanju pri govorjenju, kjer različni motivi koeksistirajo in sooblikujejo izbire, vendar je tako ravnanje nujno v začetnih poskusih razumevanja teh procesov.

Izražanje identitete z jezikovnimi sredstvi

Jezikovna sredstva, ki jih uporabimo, izražajo našo socialno, psihično in fizično identiteto, torej geografsko in socialno poreklo, izobrazbo, starost, duševno in telesno počutje, spol, odnos do poslušalca, predmeta pogovora, avtoritete oziroma norme in še kaj. Ta funkcija zvrstnih posebnosti se popolnoma očitno manifestira tudi v zelo kratkih jezikovnih enotah: za to, da ugotovimo, od kod je kdo, katerega socialnemu sloju pripada in kakšna je njegova izobrazba, ni potrebno, da bi dlje časa govoril narečje ali sleng, zadošča že značilna izgovorjava določenega glasu ali nehotena in nenadzorovana raba kakega značilnega izraza. Med indikatorje identitete govorečega lahko zato uvrstimo pojave z vseh ravnin jezikovnega, na primer:

- a) nenavaden izgovor kakega glasu (denimo trdi ali mehki *l*¹⁶ namesto navadnega),
- b) naglas (*pês* namesto *pès*),
- c) intonacijo, ki je značilna za kak drug jezik ali zvrst,
- d) morfološke posebnosti (npr. obliko *vi se zabavaste* ali rabo dvojine pri govorjenju v primerih, ki so sicer živi le še v pisanem jeziku),
- e) dialektizme (posebno značilna je raba členkov ali medmetov tipa *čuj, ejga, alora*),
- f) slengizme,
- g) žargonizme,
- h) strokovne termine, ki pripadajo določeni šoli (poimenovanja tipa *sandhi, tektal* in *povezovalo* odkrivajo, iz katere smeri ali veje jezikoslovja kdo izhaja),
- i) citatne besede ali fraze (mehanizmi učinkovanja tipa *kva dogaja, s kom se priča* so enaki kot pri tipu *stricto sensu*),
- j) fraze s področja fatične komunikacije (zahvala mlajšega človeka s starinskim *boh-lonej*, naslavljanje pisem s *spoštovana gospa* in pozdravi tipa *bog daj, ajde* ali *živ* so ravno tako kot *heil Hitler*, priklon in dvig klobuka ali poljub na lice namenjeni izražanju socialne identitete),
- k) zgradbo skladenjskih enot (poznavanje preferenc v zvezi z zgradbo samostalniške besedne zveze v slovenščini in kot posledica tega raba neustaljenih oblik levih prilastkov na primer *priča* v prid veliki jezikovni razgledanosti govorečega),
- l) zgradbo diskurza (upoštevanje zaporedja pozdrav – predstavitev – navedba razloga za klic v uvodnem delu telefonskega razgovora ali zahvala, ki sledi ponudbi, dokazuje, da govoreči pozna pravila lepega vedenja, s tem pa tudi indicira njegov socialni status).

Upoštevanje normativno določenih pravil izražanja odkriva ravno toliko kot odstopanje od njih. Sodbe o jeziku – o izgovorjavi, izbiri besed, sintaksi in tudi o obliki besedil, so namreč socialne in ne lingvistične: bolj močne skupine svoj jezik

¹⁶ V položajih, kjer ni pričakovan zaradi specifičnega glasovnega okolja.

označijo za pravilen zato, da drugi ne bi prišli do moči.¹⁷ Pripadnost skupini se dokazuje s podrejanjem normam in pravilom skupine, med drugim tudi s prilagoditvijo govora. Raba z normo določenih elementov je lahko hotena, načrtna, ali pa nezavedna in nenadzorovana. Govoreči lahko namenoma poudarja svojo omiko, zgodi pa se tudi, da se načrtno dela neizobraženega, zavestno uporablja slengizme, zgolj za zabavo ali vzbujanje ogorčenja posnema izgovorjavo priseljencev iz sosednjih držav ipd. Nezavedna raba hitro odkrije drugačno identiteto, kot si jo govoreči trudi prikazati. Iz šal in iz življenja so znani humoristični učinki slabo rabljenih tujk, učinki napačne izgovorjave pri kom, ki bi rad prikrikl geografsko poreklo, dogaja se tudi, da mora govoreči poseči po določenem izrazu iz druge zvrsti, kot jo ravno govori, ker le-te preprosto ne obvlada dovolj in zato ne najde primerne izraza.

Motivi izbire in govorni položaj

Pri govorjenju zvrstno razčlenjenega jezika izbiramo zvrsti prilagajamo situaciji, udeležencem, predmetu pogovora in podobnim nejezikovnim dejavnikom. Prva dva dejavnika bi v skladu sicer nekoliko drugačno terminologijo v delu Skubic 1994: 39 nemara lahko poimenovali govorni položaj. Slovenska slovnica¹⁸ rabo zbornega jezika poenostavljeno povezuje z govorjenjem izobražencev pred formalnim zborom poslušalcev, splošnopogovornega z neformalnim govorjenjem in zasebnim komuniciranjem, žargona s komuniciranjem med člani iste poklicne skupine in tako dalje. Izbira zvrsti se lahko ujema s pričakovanji poslušalcev, ki so rezultat tradicije oziroma preteklih rab v govorni skupnosti, lahko pa je nenavadna, presenetljiva. Presenetljiva je lahko glede na govorne navade določenega govornika, ki v čisto običajnem govornem položaju uporabi drugo zvrst, kot smo pri njem navajeni, lahko tudi samo kak nenavaden izraz ali posebno slovnično obliko. V tem primeru je s sodobnimi pragmatičnimi prijemi mogoče objektivno odkriti motiv, ki je izbirno narekoval. Izbira pa je lahko nenavadna tudi glede na govorni položaj, če ta zahteva uporabo določene zvrsti, pa govoreči vseeno izbere drugo, čeprav zanj taka taktika sicer ni presenetljiva. Če znamo zvrst prilagoditi govornemu položaju, pokažemo, da obvladujemo jezikovne zvrsti in pravila za izbiro, če tega ne znamo ali nočemo, pa signaliziramo bodisi ravno nasprotno, lahko pa tudi kak drug motiv; nekaj možnosti je navedenih v nadaljevanju. Višja socialna zvrst od pričakovane, tudi če se izraža le v izgovorjavi posameznih oblik, velja za izraz višjega socialnega položaja, vendar ne deluje vedno tako. Lahko je tudi izraz negotovosti: oziralne odvisnike jezikovno manj izobraženi pri pisanju radi uvajajo s *kateri* namesto *ki*, najbrž po načelu, da več oblike pomeni tudi več vsebine. Tudi učinki izbire nižje zvrsti od pričakovane so zapleteni. Deluje lahko zelo pozitivno ali zelo negativno, odvisno od tega, kdo si jo privoščiti in s kom. Med govorjenjem govoreči lahko preseneti s sarkastičnim izrazom, hiperbolo, litoto, evfemizmom, metaforo ali metonimijo, ki imajo zapletene pragmatične implikacije, med dejavniki za izbiro pa je še vedno lahko tabu, čeprav v našem času čustveni in socialni razlogi za prepoved prevladujejo nad verskimi. V latovščini, metaforično, metonimično, s kretnjami, elipsami in opisi se na primer izražamo, kadar izraza ne smejo slišati in razumeti otroci, kar je pogosto pri spolnih temah, ljudje, o katerih potihlo govorimo, čeprav so v bližini oni sami ali njihovi znanci, pripadniki drugih

¹⁷ Carter 1997: 45.

¹⁸ Toporišič 2000: 15–34.

skupin itd. Na delu so tudi estetska merila, ki prepovedujejo ali zapovedujejo izbiro posameznih izrazov.

Oblikovanje odnosov z jezikovnimi sredstvi

Hotena strateška raba določene zvrsti ali le posameznih izrazov iz nje je lahko povezana s pridobivanjem moči in oblikovanjem odnosov med člani skupine. Kompetentni govorci to zelo občutljivo, čeprav nezavedno zaznavamo.¹⁹ Željo po prestižnem položaju izraža uporaba izrazov iz bolj cenjenih zvrsti. Vrednost izrazov pa ni absolutna in nespremenljiva, kot bi si utegnili napak predstavljati, saj ni vedno in v vseh položajih najbolj cenjen knjižni jezik. Katera zvrst je cenjena, je odvisno od vrednot posameznih skupin določene jezikovne skupnosti in raba knjižnega izraza lahko sproža celo posmeh. Vzklik *jejhata* ali *jejhata*, ki je primeren v pravljicah, lahko na primer deluje zelo smešno, če ga nekdo uporabi v skupini najstnikov kot izraz ogorčenja namesto običajnega *pizda*. Solidarnost in potrebo po naklonjenosti signaliziramo – kot je bilo že omenjeno – s prilagajanjem načinu izražanja, ki ga uporabljajo sogovorniki, nasprotovanje pa z uporabo drugačnih izrazov, kot jih uporabljajo le-ti; strategija je prikazana v zgledu (10), kjer se pogovarjata mati in otrok pred odhodom po nakupih:

(10) *Kaj delaš? – Iščem štumfe. – Ja, morva še nogavice zapisat na tist list.*

Sociologi razlagajo, da imajo pripadniki neke skupine v vseh situacijah raje svoje kot pa člane druge skupine.²⁰ Moč, da z izražanjem pripadnosti lahko pridobimo simpatije poslušalcev, najbolj očitno izkoriščajo tujci, ki se naučijo pozdraviti poslušalce v njihovem jeziku, da ustvarijo ozračje naklonjenosti in zaupanja. Enako prizadevanje, združeno z željo, da bi se prikazali kot člani skupine, motivira tudi preklop v narečnost pri govorcih splošnopogovornega jezika, ko na primer po telefonu pozdravijo svoje narečno govoreče sorodnike.

Z ustrezno izbiro zvrstnih značilnosti govoreči lahko podobno kot z izbiro vikanja ali tikanja uravnava socialno in psihološko distanco in bližino med seboj in poslušalcem. Če sogovorca socialno nista enakovredna in si tudi psihološko nista blizu, je pričakovati izbiro bolj formalne zvrsti jezika, ki spodbuja praznino in brezosebne odnose. Tako se lahko uporablja hiperkorektnost, isto vlogo pa nekateri pripisujejo tudi striktni uporabi ženskih oblik.²¹

Izbira manj formalne zvrsti, na primer raba neknjižnega pogovornega jezika ali le posameznih izrazov med socialno neenakimi sogovorniki nakazuje in narekuje domačnost v odnosih, ki jo sme vzpodbuditi le tisti na višjem socialnem položaju. Če sta si sogovorca socialno enakovredna, je izbira manj formalne zvrsti sredstvo za vzpodbujanje solidarnosti in ustvarjanje bližine med njima. Z ustreznimi preklopi iz ene zvrsti v drugo lahko govoreči v okviru istega pogovora aktivirajo posamezne fasete odnosa z istim sogovornikom, saj s pomočjo preklapljanja med zvrstmi označijo prenehanje ene vrste pravic in dolžnosti na račun drugih.²² To se zgodi z vključeva-

¹⁹ O tem Gumperz 1982: 85.

²⁰ Gl. Wilson in Keil 1999: 580.

²¹ Prim. Kozmik in Jeram 1995: 38.

²² O tem Mey 1998: 116.

njem potrebnega izvenjezikovnega védenja, s katerim razpolaga določena skupnost,²³ lahko pa z vzbujanjem čustev, ki zaznamujejo določen odnos. Na ta način delujejo ljubkovalna poimenovanja, izrazi iz otroškega govora, ki smo jih nekoč uporabljali, šolski žargon na srečanjih že ostarelih sošolcev, lahko pa tudi drugi izrazi, ki so zaznamovali določeno obdobje in tedanje odnose, kot npr. francosko *frère* v pozdravu med odraslima bratoma, ki sta nekoč obiskovala francosko šolo, čeprav takrat med sabo nista uporabljala tega naziva. Uravnavanje odnosov z izbiro ali preklopi ima še eno pomembno lastnost, ki jo govorci spretno izrabljajo: je medsebojno zavezujoče in preračunano na vključevanje enakih izkušenj in izvenjezikovnega védenja, torej tudi na enako vrednotenje stvari, o katerih je govora. To izkoriščajo akviziterji pri prodaji po telefonu, ki z uglajenim uvodom poskušajo prepričati, da bi jih poklicani grobo prekinil, in prodajalci v nekaterih trgovinah, ki situacijo in lastno identiteto tudi s pomočjo jezika poskušajo definirati kot prestižno. Kupec mora, če hoče pokazati pripravljenost na sodelovanje, ki edino omogoča brezkonfliktno nadaljevanje komunikacije, svoj govor prilagoditi njihovi izbiri in – da si modusi izražanja ne bi med sabo nasprotovali – tudi sicer kazati odnos, ki se ujema z izbrano zvrstjo jezika. Zato se mora vesti na način, ki je primeren okoliščinam, kar v glavnem pomeni, da v okolju, kjer je deležen velike spoštljivosti, razgledanosti in strokovnosti, pomisleki o ceni ali kvaliteti niso na mestu. Če bi se kaj takega vendarle zgodilo, je kvečjemu izraz njegove neotesanosti in nevednosti. Močan učinek ima tudi formalno, počasno in tiho govorjenje, ki priča o ugledu in avtoriteti govorečega. Taki načini rabe so največkrat povezani z načrtnim manipuliranjem in združeni s tistimi strategijami vpljudnosti, ki podkrepljujejo želeni vtis o vlogah oziroma razmerju moči.²⁴ Zanimivo je tikanje neznanih sogovorcev. Če tikanje uporabi tisti, ki je socialno višji, poudari podrejeni položaj poslušalca ali pa načrtno vzpostavlja navidezno enakovrednost, če pa socialno nižji tika socialno višje sogovorce, je to lahko bodisi izraz nepoznavanja govornih navad skupnosti, kar se večkrat zgodi pri otrocih, ali zavestno rušenje socialnih determinant komunikacijske situacije. Tudi poskusi zblizevanja z izkoriščanjem zvrstnosti niso vedno uspešni. Odrasli se z rabo izrazov iz šolskega žargona na primer lahko zaman poskuša približati otroku in izvedeti kaj o njegovem odnosu do šole.

Urejanje poteka in vsebine diskurza

V govoru dvojezičnih govorcev je izbira jezika po opažanjih Gumperza 1982: 80 zelo očitno povezana s tem, kar se med govorjenjem dogaja. Gumperz je odkril zakonitost v rabi hindijske in angleščine pri dvojezičnih govornikih: hindijske izberejo za to, da poročajo o osebnih vtisih in čustvih, v angleščino pa preklopijo takoj, ko začno opisovati zunanje okoliščine istega dogodka. Izbira jezika v tem primeru lahko štejemo za indeks, ki daje poslušalcu potrebne kontekstualne informacije za interpretiranje, ali bolje, za razpoznavanje ilokucije izrečenega. Če se ozremo na rabo stilno zaznamovanih izrazov, vidimo, da se pri preklopih znotraj enega samega jezika lahko godi nekaj podobnega. Semantika in stilistika navajata, da ekspresivne besede izražajo čustvene modifikacije, poetika pa leksikalni register šteje med dejavnike, na

²⁴ Te strategije opisujeta Brown in Levinson 1987: 102, 131.

²³ Primere in podrobnejšo razlago rabe izrazov za spreminjanje odnosov s sogovorcem gl. v Zorman 2004.

osnovi katerih lahko ločujemo med prikazovanjem in golim navajanjem. Rimmon-Kenan 1983: 107 ss. v tej zvezi govori o razliki med diegetičnim in mimetičnim, Gumperz 1982: 80 pa o *talking as action* in *talking about action* oziroma o personalizaciji in objektivizaciji. Zgleda (11) in (12) ilustrirata prikazovanje ali personalizacijo:

(11) *Borut pa frrr neki tipka in potegne skupaj, kolk bo zaslužka*

(12) *Ne lub se mi enga gvanta gledat*

Zgled (11) je vzet iz zasebnega pogovora sodelavcev. *Tipka* in *zaslužek* sta čustveno nezaznamovana izraza, *potegne skupaj* je žargonsko, vendar neosebno, objektivno, onomatopeja *frrr* pa izrazi čustveni odnos govorečega do tega prehitrega preračunavanja zaslužka, to je neodobravanje, omalovaževanje in jezo. Še več različnih sredstev izraža odpor v zgledu (12). To je del dialoga dveh prijateljic pred izložbo elitne trgovine z oblekami, v kateri je bilo razstavljenih le nekaj modelov po zelo visokih cenah. Uporabljen je bil kot argument za zavrnitev ponudbe, da bi vstopili v trgovino. Zaničljiv odnos lahko pripišemo besedi *gvant*, nedoločnemu členu pred njo in litoti, saj dejansko v trgovini niso imeli le ene same obleke, ampak več, vse skupaj pa je bilo pri izrekanju združeno še s primerno izgovorjavo in intonacijo. Ta zgled torej lahko štejemo za pravo retorično mojstrovino, kakršni so pogosto izreki, ki so odraz pristnih čustev govorečega.

Veliko redkeje se v literaturi govori o objektivizaciji, o *talking about*. Pri tem na primer v zaupni izpovedi lahko izberemo strokovni izraz namesto pogovornega za označitev pojavov, ki so povezani z neprijetnimi občutji, kot kaže zgled (13):²⁵

(13) *Ko pa sem imel za seboj poldrugo slovensko transversalo, se je nikotinu pridružila še pijača. /.../ alkohol pa te poneumlja. Mene že, posebno takrat, ko mi žena skriva hranilno knjižico. To pa ni tako redko. Ko sem znova trezen, si moram priznati, da je storila prav. Navkljub vsemu včasih le neham in takrat garam do onemoglosti, saj pravijo, da alkoholika reši le naporno delo.*

Problem odvisnosti je avtor objektiviziral s tem, da se je imenoval *alkoholik*, saj strokovni izraz izloči čustveno vsebino, ki bi jo imel *pijanec*, s tem pa vzpostavi distanco do predmeta pogovora.²⁶ V takih primerih raba čustveno nezaznamovane besede ne pomeni, da govoreči ni čustveno vpleten, tako kot tudi čustveno zaznamovane besede ne izražajo vedno čustvene vpletenosti govorečega. Ekstremni primer takega ravnanja predstavlja blokada topika z izbiro nenavadnega, nerazumljivega izraza, prikazana v zgledu (14), kjer med bežnima znancema teče beseda o neznanem računalniškem programu:

(14) *Kakšen program pa je to? – Pa tak, za management environmenta.*

Izraz *management environmenta*, za katerega je lahko predvideval, da ga poslušalec ne razume, je skupaj s padajočo intonacijo, ki je spremljala pojasnilo, jasen signal, da govoreči ni več pripravljen sodelovati. Pogovor o tej temi se mora zato zaključiti, čeprav poslušalec razlage ni razumel. Ponovni poskus, da bi pridobil informacijo, bi bil netakten.

²⁵ Odlomek je iz pisma bralca reviji *Zdravje*; podrobnejših bibliografskih podatkov v elektronski verziji, ki jo je uredništvo dalo na razpolago za raziskovanje, žal ni.

²⁶ O tem Lakoff 1975: 65.

Prikrivanje čustev ima značilnosti mimikrije: govoreči igra stereotipno vlogo in se s tem distancira od svojih čustev oziroma pogovora nasploh, pri tem pa daje vtis, da ima vse pod nadzorom: Gumperz v že omenjenem delu omenja igranje stereotipne vloge črnca s posnemanjem črnske angleščine, pri uporabi slovenščine pa govoreči lahko zaigra stereotip govorcev nekaterih narečij, starejši moški v pogovoru z mladim dekletom lahko prevzame vlogo očeta, pogoste so vloge strokovnjakov, dobrih prijateljev, svetovljanov, kulturnih ali vplivnih ljudi, nekdo pa lahko zaigra tudi človeka, ki se težko znajde v kaki situaciji, ničesar ne razume ipd. Isto se najbrž dogaja tudi, kadar nekdo vrzel v pogovoru zapolni z brundanjem melodije in pri majhnih otrocih, ki se pačijo ali nalašč preklinjajo. Nekaj zgledov izogibanja čustvom:

(15) *here it comes*²⁷

(16) *ej stari, he's got the money*²⁸

(17) *I'm in love, hahaha*²⁹

Iz čustvenih vzrokov so tudi sarkastične in ironične pripombe, pogosto izrečene v drugem jeziku ali zvrsti. Ta tip rabe ilustrira zgled (18), v katerem eden od sogo-
vornikov iz zgleada (17) bežno znanko oceni kot:

(18) *pleh pička*

Temu je blizu raba zvrstno zaznamovanih besed za vzbujanje evokacij: pri interpretiranju se jim pridružijo vrednostne sodbe, ki veljajo za omenjene stvari v socialni sredini, ki določen izraz uporablja, ali pa se aktualizirajo tudi kolektivne predstave o govorcih nekega jezika ali zvrsti (skopost, če govorimo o Gorenjcih, nemumnost, če o Bosancih, lenoba o Črnogorcih ipd.).

Nekateri zvrstni preklopi so namenjeni doseganju mimetičnosti. To se dogaja pri oponašanju govorjenja kakega človeka, ki ga Bahtin imenuje »parodična stilizacija«,³⁰ deluje pa zato, ker je retorični stil pomemben komunikativni indeks osebnosti. Posnamemo lahko cel daljši izrek kakega človeka, posamezni izraz ali naglas, ki je zanj značilen, in to iz stilističnih ali čustvenih vzrokov. Ta motiv je najbrž na delu v zgledu (19), ko govoreči v odgovor na vprašanje, kakšne narodnosti je nekdo, odgovori

(19) *halt oder ich schiesse,*

namesto da bi preprosto dejal, da je Nmec. Čustveni motiv za oponašanje je na primer lahko želja, da bi se izognili konkretnemu poimenovanju nekega človeka, ki jo lahko sproži odpor do človeka, o katerem govorimo, potreba po norčevanju iz njega, jeza ali strah, da bi nas razumel kdo, ki nas ne bi smel. Mehanizem delovanja vseh oblik parodične stilizacije je podoben izkoriščanju lastnih imen za vzbujanje evokacij: če bi šale, v katerih nastopata *Mujo* in *Haso*, govorile o Miltiadu in Haraksu, bi izgubile poanto. S ponovitvijo tega, kar je bilo povedano v enem kodu, z izrazi iz drugega koda govoreči lahko v interpretacijo vključijo evalvacijske stan-

²⁷ Izrečeno v situaciji, ko postane jasno, da se približuje običajni družinski prepir.

²⁸ Razlaga, zakaj komu ni treba presnemavati CD-jev, ampak si jih lahko kupuje.

²⁹ Iz pogovora prijateljev, ki se nekaj časa niso videli, izrečeno kot odgovor na vprašanje: *Kako je, stari?*

³⁰ Navedeno po Hill in Irvine 1993: 175.

darde, ki veljajo znotraj skupine, ki določen izraz uporablja.³¹ Taktika je uporabna zato, ker za določeno skupino značilna jezikovna zvrst dovoljuje tudi ustrezne načine reagiranja. To se dogaja v zgledu (20), ki je dialog med učiteljico in učencem:

(20) *A maš nageljrove žbice? – Ne. – Kaj, a nis prnesu klinčkov?!*

Manj formalni izraz *klinčki* odpira prostor za manj kontrolirano reakcijo, ker otrok ni napravil tega, kar je bilo naročeno.

Ponovitve izraza v drugem kodu lahko pričajo o čustveni obremenjenosti izraza samega ali stvari, o kateri je govora. To funkcijo ponazarjajo zgledi (21)–(23):

(21) *predlog številka 3 z njihove zadnje zgoščenke, ploščka, stiskotčka, zgoščenkota al kako b rekl*

(22) *Med počitnicami sem šel z babico, dedkom, Črtom, psom, kužekom, mrcino na izlet.*

(23) *No, končno, vendarle!*

V (21) voditelj radijske oddaje naniza cel kup izrazov za CD, ker ga omejevanje svobode pri izbiri izraza za ta medij očitno obremenjuje. Zgled (22) je izrekel naveličani tretješolec, ki ga je mati silila, naj se pripravi na govorno vajo o tem, kako je preživel počitnice, (23) pa je spontan izliv navdušenja, ko nekdo sporoči, da je po dolgem času naposled le končal neko delo. Razlike v vrednotenju stvari in posledično v izražanju so lahko resna ovira za sporazumevanje. Če nekdo retoričnega stila ne more, noče ali ne zna sprejeti, pride do komunikacijskega zloma.³² Način, kako se pogovarjamo, je namreč določen s konvencijami skupnosti, in strategije za doseganje ciljev so del naših komunikacijskih izkušenj. V glavnem so rutinske, opazimo pa takoj, če sogovorec ne sledi pričakovanim ubeseditvenim konvencijam. Pri tem postane očitno, da nima enakih izkušenj in torej ne enakega socialnega ozadja, kar lahko onemogoči nadaljnje sporazumevanje.³³ Govorec ne dobi pričakovane podpore in posledica je lahko sprememba topika, prekinitev sodelovanja ali celo odkrit konflikt.

Sklep

Pri govorjenju ali pisanju le redko – če sploh – nepristransko posredujemo gole informacije. Vedno jih namreč prikažemo iz določene časovne, prostorske in psihološke perspektive, izbrane in prilagojene specifičnim poslušalcem in našim trenutnim nameram in interesom. Hkrati z izmenjavo informacij oblikujemo tudi odnose z drugimi udeleženci komunikacije in z vplivanjem na to, kako bodo gledali na nas in na stvari, o katerih govorimo, gradimo svet, imenovan univerzum diskurza, in določamo razmerja v njem. Med sredstvi, ki jih imamo za to na razpolago, ima pomembno vlogo jezik. S spreminjanjem akustičnih značilnosti govorjenja, kot je hitrost, barva glasu, intonacija in poudarek, in z izbiranjem skladenskih in leksikalnih oblik sporočamo poslušalcem, kdo smo, kako se počutimo, kaj mislimo in hočemo, saj ti dejavniki odsevajo v naših jezikovnih izbirah.

³¹ Gumperz 1982: 59 ss.

³² Prim. Gumperz 1982: 6.

³³ Dogajanje se da lepo pojasniti tudi s pojmom subjektivnih položajev, ki za posameznika predpisujejo nabor dejanj, načinov razmišljanja ipd. (prim. Skubic 2003: 71 in 76 s.).

Prispevek se ukvarja z rabo zvrstno zaznamovanih jezikovnih elementov za izražanje socialnih in psiholoških razsežnosti in uravnavanje poteka diskurza. Podlaga za opis primerov zvrstnih preklpov iz spontanega govorjenja, ki so v članku obravnavani, je raziskovanje preklapljanja med jeziki pri dvojezičnih v konverzacijski analizi. Pri razvrščanju in interpretiranju obravnavanih primerov je bil v ospredje postavljen eden od motivov, ki je narekoval izbiro, čeprav pri govorjenju ne nastopajo izolirano, ker funkcije, ki jih opravlja jezik, koeksistirajo in se neprestano prepletajo. Razpoznavnih socialnih in psiholoških ekvivalentov nimajo le izrazi iz določenih jezikovnih zvrsti, na primer slengovski, slabšalni ali zastareli. Ker je vsaka uporabljena jezikovna oblika rezultat izbire, so ravno tako informativni tudi nevtralni ali knjižni izrazi ter vsi izbrani slovnični vzorci. Na njihovo interpretiranje odločilno vplivajo pričakovanja o izbiri, ki si jih izoblikujemo na osnovi izkušenj v govorni skupnosti. Dolžina jezikovne enote za interpretiranje ni odločilna: izvor govorečega ali čustvo se prav tako manifestira v celem dolgem besedilu kot tudi v enem samem suprasegmentalnem elementu na ozadju drugače geografsko ali čustveno obarvanega besedila.

Iz izbire in menjave med zvrstmi lahko razberemo marsikaj o odnosu govorečega do samega sebe, sogovorcev, situacije in predmeta pogovora. V članku so opisani naslednji motivi: nezavedno ali načrtno izražanje resničnih ali namišljenih vidikov lastne identitete, pridobivanje moči z izrazi iz bolj cenjenih zvrsti, izražanje pripadnosti, solidarnosti in nasprotovanja s prilagajanjem govoru sogovorcev, uravnavanje socialne in psihološke distance ali bližine z izbiro bolj ali manj formalnega načina izražanja, določanje dolžnosti in pravic udeležencev z manipuliranjem in implicitno prisilo, izražanje čustev z ekspresivnim izrazjem, figurami in skladenjskimi vzorci, prikrievanje čustev in objektiviziranje z rabo strokovnih izrazov in citatnih besed, mimikrija z igranjem stereotipnih vlog, parodično stiliziranje s posnemanjem govora, blokiranje topika in vključevanje evalvacijskih standardov, ki omogočajo ustrezne načine reagiranja. Odkloni od pričakovanj sogovorcev v tem pogledu predstavljajo resno oviro pri sporazumevanju.

Literatura

- Auer, P. (ur.) (1998) *Code-switching in Conversation. Language, Interaction and Identity*. London; New York: Routledge.
- Brown, P., S. C. Levinson (1987) *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carter, R. [idr.] (1997) *Working with Texts*. London: Routledge (Intertext).
- Gumperz, J. (1982) *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hill, J. H., J. T. Irvine (ur.) (1993) *Responsibility and Evidence in Oral Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kmecl, M. (1976). *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Borec.
- Kozmik, V., J. Jeram (ur.) (1995) *Neseksistična raba jezika*. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.

- Kržišnik, E. (ur.) (2003) *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti. Povzetki predavanj = Reappraisal of Register and Genre Theory in Slovenia: Analysis of Linguistic Reality. Summaries = Aktualizacija teorij jezikovne diferenciacije v Sloveniji: členitev jezikovne resničnosti. Rezjume dokladov*, Ljubljana, 27.–28. november 2003. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete (Obdobja. Metode in zvrsti; 22).
- Kržišnik, E. (ur.) (2004) *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti. Mednarodni znanstveni simpozij Obdobja - metode in zvrsti*, Ljubljana, 27.–28. november 2003. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete (Obdobja. Metode in zvrsti; 22).
- Lakoff, R. (1975) *Language and Woman's Place*. New York [idr.]: Harper and Row.
- Mey, J. L. (ur.) (1998) *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam [idr.]: Elsevier.
- Rimmon-Kenan, S. (1983) *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. London: Methuen.
- Schiffrrin, D. (1994) *Approaches to Discourse*. Oxford, UK; Cambridge, USA: Blackwell.
- Skubic, A. (1994) *Geografsko-socialna pogojenost govorca, funkcija in vsebina besedila ter okoliščine govornega dogodka kot dejavniki jezikovne zvrstnosti*. Diplomsko naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Tipkopis.
- Skubic, A. E. (2003) *Sociolekti v jezikovni stvarnosti in literarnem delu (primerjava med slovenščino in angleščino)*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Tipkopis.
- Toporišič, J. (2000) *Slovenska slovnica*. 4., prenovljena in razširjena izd. Maribor: Obzorja.
- Wilson, R. A., F. C. Keil (ur.) (1999) *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Science*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Zorman, M. (2004) 'Some Modes, Functions and Aims of Implicit Evaluation in the Oral Narrative of Personal Experience'. V: Bračič, S. [idr.] (ur.) *Linguistische Studien in Europäischen Jahr der Sprachen = Linguistic Studies in the European Year of Languages. Akten des 36. Linguistischen Kolloquiums in Ljubljana 2001 = Proceedings of the 36th Linguistic Colloquium, Ljubljana 2001*. Frankfurt am Main [idr.]: Peter Lang (Linguistik International; Bd. 13), 743–752.

Prispelo junija 2004, sprejeto septembra 2004

Received June 2004, accepted September 2004

Zvrstnost v retoriki praktičnega sporazumevanja

Članek obravnava strateško rabo zvrstnosti v vsakdanjem praktičnem, pretežno govornem sporazumevanju. S perspektive konverzacijske interakcije opisuje nekatera

empirična opažanja o motivih izbire zvrsti in zvrstnega preklapljanja pri spontanem govorjenju, ki je pojmovano kot nepretrgana veriga izbir, podrejenih izvenjezikovnim dejavnikom sporazumevanja. Dokumentirani so primeri izražanja identitete, pridobivanja statusa in moči, zagotavljanja solidarnosti, uravnavanja socialne in psihične distance ali bližine, definiranja odnosov, dolžnosti in pravic udeležencev, manipuliranja in prisile, izražanja in prikrievanja čustev, parodičnega stiliziranja, mimikrije z igranjem stereotipnih vlog, usmerjanja pozornosti poslušalca, urejanja zgradbe pogovora in vključevanja evalvacijskih standardov, ki odpirajo prostor za specifične načine reagiranja.

Language varieties in the rhetorics of everyday communication

The paper illuminates some motives of the choice and change of language variety within everyday spoken or written discourse. It explores naturally occurring examples of juxtaposed expressions belonging to different language varieties with regard to the factors determining selection and its effects on the conversational interaction. In the instances investigated both strategies can be used as a means of indicating the speaker's social identity, as part of his contest for power, for signaling solidarity, adjusting social and psychological distance or closeness, defining the set of rights and obligations of interlocutors, directing their attention, as a manipulative device to get them do something, for expressing or hiding emotions, as a way of parodic stylization, for playing out stereotypical roles which is a form of mimicry, for managing the organization of the discourse and for including evaluative standards with the aim of opening up possibilities for certain nonverbal actions.